

Министерство образования Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Средняя образовательная школа с.Межегей

РАССМОТРЕНО

На заседании ШМО

Тюлуш Л.А.

Протокол №1

от «31» августа 2023г.

СОГЛАСОВАНО

Зам.дир по УВР

Дамба М.М.

от «31» августа 2023г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

от «31» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар»

для обучающихся 6 класса

Тайылбыр бижик (пояснительная записка)

Неделяда - 1 шак Чылда - 34 шак

Тыва чоннун чаагай чаңчылдары болгаш ёзулалдары – оларның национал культуразының чарылбас кезээ болур. Тыва чоннун бо сөөлгү чылдарда утгундуруп бар чыткан чараш чаагай чаңчылдарын база ёзулалдарын катап тургузуп оларны аныяк өскенни кижизидер чорукка ажыглап нептередири — хүннүн чугула айтырыгыларының бирээзи бооп турар.

Чаңчылдар болгаш ёзулалдар - ол дээрге улустун төөгү болгаш культура талазы-биле үнелиг чүүлү-дүр, салгалдан салгалче, улуглардан бичиилерже ол дамчып келген. Тыва улус «кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» дээр болгай. Кижизидилгеге чоннун чаагай чаңчылдарын амгы үенин байдалы-биле дүүштүр ажыглап өөренири канчаар-даа аажок чугула , дээштиг чепсектин бирээзи.

Тыва ёзу — чаңчылдарны кижизидилгениң янзы-бүрү хевирлеринге ажыглап болур: күш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш аңаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Этиктиг кижизидилгеге хамаарышкан ёзу-чаңчылдарга доктаап көрээлиңер: улугларны хүндүлээр, бичиилерни карактаар; кээргээчел, биче сеткилдиг, дузааргак, дириг амытаннарга ынак, оларга хумагалыг багай аажы-чаң чок...- бо чаңчылдарны кижизидеринге ажыглап болур дыка хөй чаагай чаңчылдар бар. Тайбың сеткилди илереткен чаңчылдарны тоолдарда, чижээ, мынчаар көргүскен: эр кижиниң эдилели бижекке бурунгу улустун хамаарылгазы ыдыктыг, тоолда ону адаары безин онзагай — «кажан-даа дириг чүвеже углап көрбээн сарыг сыптыг кестик»; тоолда маадырлар өгже кирерде, тайбың сеткил-биле келгенин илередип, бижээн курундан уштуп азып алыр чаңчылдыг...

Бурунгу ужурларда чаңгыс иениң эмииниң сүдүн ишкен кижилер алышкылар апаар азы чаңгыс савадан чем ишкен кижилер алышкы апаар турган Хүндүлээчел, экииргек, төрелзирек сагыш-сеткил сиңген эки чаңчылдарга удур-дедир аалдажыыры, хап дүптээри, даңза сунчуру, белек бержири дээн чижектиг чаңчылдар хамааржыр. Бурунгу кижилерниң бойдуска хамаарылгазы, аңаа хумагалыы, ооң кежиин өйлеп алыры, бодун бойдус-биле дең эргелиг кылдыр, эш-ёзузу-биле көөрүн дараазында сагылга-хоруглардан ап көрээли : «ол ыяш кеспес», «ыяш кезерде тараа чажар», «чаш төлдүг аң атпас»... Ынчангаш аас чогаалында илереттинген чоннун чаагай чаңчылдарын уруглар, кижизидилгезинге, өөредилгезинге ажыглаары — хүннүн чугула айтырыы.

Сорулгалары:

- 1.Тыва чоннуң чаагай чаңчылдары болгаш ёзулалдары-биле таныштырар.
- 2 Чаагай чаңчылдарны амыдыралга ажыглап, оларны ургулчу сагып чоруурунга ооредир.
- 3Чаңчылдар болгаш ёзулалдар тыва чоннун культура талазы-биле үнелиг чүүлдериниң бирээзи деп билиндирер.
4. Тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын ажыглап тургаш уругларны бүгү талазы-биле кижизидер
Өөреникчилерниң билииниң деңнелин дараазында барымдаалар ёзугаар илередир:

Шингээл барымдаазы – депшилгелиг улусчу чаңчылдарны, ужурларны шингээткенинин деңнели.

Үне барымдаазы – өөреникчилерниң депшилгелиг улусчу чаңчылдарны, ужурларны, аас чогаалын үнелеп турарының деннели.

Аажы-чаң барымдаазы – өөреникчи кижиниң этикетти сагып турарының деңнели.

Аныяк салгалга төрөөн чонунуң депшилгелиг дуржулгазын дамчыдары, ону шингээдирери кандыг-даа күрүнениң ыдыктыг хүлээлгези. Чүгө дизе эрткен үе дээрге амгы болгаш эрткен үенин фундаменти, күрүненин быжыг болгаш күчүлүг болурунуң магадылалы. Хоойлу езугаар кандыг-даа чон культуразын өөрөдилге черлеринге шингээдир эргелиг, күрүне анаа чогумчалыг байдалдар тургузар хүлээлгелиг «Улусчу ужурлар» деп эртемни чүгө шингээдирил?

1Кандыг-даа чон тускай психологиялыг, бодунуң амыдыралынга дүүшкен ажыл-агыйлыг, ужурларлыг, езулалдарлыг.

2Тыва чон уруглар кижизидер арга-хоргалыг, үлегер-чижектерлиг, педагогиктиг культуралыг.

3Амгы үеде кижизидилге ажылы сулараан, аныяк салгалдын кижилери багай аажы- чанче тыртылары көвүдөөн.

Бо дээрге амыдырал эртеми-дир. Ол дээрге ал-бодувус, өг-булевис, аал- коданывыс, дөргүл — төреливис, чер – чуртувус, ажыл- агыйывыс, культуравыс, а кол чүүл мөзү – бүдүжүвүс дугайында эртем-дир.**Тургузуу:** курстун ажылчын программазын Г. Д. Сундуйнун « Улусчу ужурлар» өөредилге номчулга номунга таарыштыр 1 чылга тургускан.**Шагы:** Неделяда 1 шак. Чылда 34 шак.**Хамаарылгазы:** класстан дашкаар ажыл.**Ажыглаар методтары, аргалары:** оюннар, маргылдаалар, мөөрейлер, хана-солун, улегер домактар, тывызыктар, ырлар, көгүдүглер, тоолдар , тоолчургу чугаалар, улустун оюннары.

«Улусчу ужурлар» (6 класс)

«КИЖИ – БОЙДУСТУҢ ДЭЭДИ ЧАЯАЛГАЗЫ»

Неделяда – 1 шак Шупту – 34 шак

№	Темазы	шагы	Кичээлдин хевири Тип урока	Кичээлге шиңгээдип алыр ужурлуг кол билиглер (знать, уметь)	Кичээлге ажыл хевири Вид контроля	хүнү	
						план	факт
1	Эге сөс. Кижичаяаны.	1	Кирилде кичээл.	Беседа. Кижиниң тыптып келгениниң дугайында өөренир.	Беседа. Ном-биле ажыл.		
2	Монгуш Өлчей-оол «Сурун атты хайырлаан-дыр»	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Шүлүк-биле таныжар. Тема, идеязын тывар. Уран-чечен аргаларын тодарадыр.	Шулуктун уран-чеченин сайгарар.		
3	Азас хөлүм. Сөзү Юрий Кюнзегешти, аялгазы С.Бадырааны	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	«Азас хөлүм» деп шүлүк-биле таныжып, оон теме, идеязын тывар. Чуруктарын көөр.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
4	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	«Олутта олча чок, чыдында чыргал чок» деп улегер домакка даянып алгаш уругларны мөзү-бүдүжүн эки чаңчылдарга кижизидер. Кыска чогаадыг бижиир.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
5	Монгуш Өлчей-оол «Ховар кежик». «Кижичаяаны».	1	Чаа чүүл өөредириниң	«Ховар кежик» деп шүлүк-биле таныжар. Тема, идеязын тывар. Уран-чечен	Шулуктун уран-чеченин		

			кичээли.	аргаларын тодарадыр. «Мерген угаанныг кижиге». Угаанныг кижиге амыдыралга кайы-хире ажыктыын өөренир.	сайгарар.		
6	Х.Хоржак «Мага-бот дадыктыларының аргалары»	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	Мага-бот дадыктыларының аргаларының дугайында өөренир.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
7	М.Өлчей-оол «Тывам», «Банялаары», «Кижиниң октаргайы»	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	«Тывам» деп шүлүктү аяанныг номчуур.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
8	М.Күжүгет «Сагыжымның кавайы», «Сагыш культуразы»	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли	Шүлүк-биле таныжар. Тема, идеязын тывар. Уран-чечен аргаларын тодарадыр. Сагыш культуразының дугайында өөренир.	Шулуктун уран-чеченин сайгарар.		
9	Сагыш культуразы. Ак сагыш дугайында билиишкннер. Кара сагыш дугайында	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	Кижиниң сагыштары ак болгаш кара олур деп өөренир. Ооң иштинде хевирлерин тургузар.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
10	В.Серен-оол «Кара чөңгү»,	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	Шүлүк-биле таныжар. Тема, идеязын тывар. Уран-чечен аргаларын тодарадыр.	Шулуктун уран-чеченин сайгарар.		
11	«Канчаар сен?».	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	Бердинген онаалганы кылыр.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
12	Сагыш эргилдези. Бук.	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	«Ада өлүр – оглу артар, аът өлүр – куну артар» деп үлегер домакка үндезилеп алгаш уругларның мөзү- бүдүжүн эки чанчылдарга кижизидер. Бо үлегер домактарның утказын сайгарар.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
13	Сагыш маңы. Сагыш аптаразы.	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	Тыва чоннуң үлегер домактарына даянып, мөзү-шынары бүдүштүг болур чорукка кижизидер.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
14	Александр Даржай «Дагларым»	1	Чаа чүүл өөредиринин кичээли.	Төрөөн черинге ынак, аңаа хумагалыг, бойдусту камгалаар дугайында кижизидилге ажылын чорудар. Шүлүктү шээжилээр.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
15	Ажыл. Угаан-сагыш ажылы.	1	Чаа чүүл	«Күш-ажыл кижини каастаар»	Беседа, ном-биле		

	Күш-ажыл болгаш сагыш		өөредириниң кичээли.	деп улегер домакка даянып алгаш күш-ажылга ынак, ажылдан ойталавас кылдыр кижизидер.	ажыл, башкынын тайылбыры.		
16	Салим Сүрүң-оол «Кижиниң намдары».	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Кижиниң намдарының дугайында өөренир.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
17	Салим Сүрүң-оол «Чүнү канчаар сен?»	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Өөреникчилер боттарының билиин хынаар.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
18	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Кижиниң назын эргилдезиниң дугайында өөренир.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
19	Чап Чүлдүм «Ада чагыы»	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	«Ие сөзүн ижип болбас, ада сөзүн ажырып болбас» деп улегер домакка даянып алгаш чоруур болзувусса ынчан өөрүшкү бистин холувуста деп билиндирер.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
20	«Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Чааскаан олуруп алгаш, сагыжын шинчилээр.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
21	Кижиниң хаязы. Мону эскерген сен бе?	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	«Кижиниң хаязы, сүлдези, хей-ады» деп терминнерни тайылбырлаар.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
22	Таңды ээзи даңгына	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	«Таңды ээзи Даңгына» деп тоолчургу чугаа-биле таныжар. Тема, идеянын тодарадыр. Бо темага дөмей тоолчургу чугааларын чугаалаар.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
23	Кижиниң хей-аьды болгаш хей-сүлдези	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Кижиниң хей-аьдының дугайында билиишкинни өөренир.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
24	Күлтегинге тураскааткан улуг бижик (бурунгу түрк бижиктен үзүндү)	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Күлтегинге тураскааткан улуг бижик-биле таныжып, ооң тывылганы, ооң тыва чогаалга сайзыраанының салдарының дугайында өөренир.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
25	«Ынакшылдың сүлдези». Сөзү	1	Чаа чүүл	Ырны ырлажыыр.	Беседа, ном-биле		

	болгаш аялгазы Иргит Бадыраны		өөредириниң кичээли.		ажыл, башкынын тайылбыры.		
26	Кижиниң сузу. Буян-кежик.	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	<i>Кижиниң сузу, аал сузу, төрөл сузу, чурт сузу</i> деп билиишкиннер дугайында өөренир. «Буян-кежик» деп болган таварылга-биле таныжар.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
27	Куът дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Куът дугайында улусчу бодалдар-биле таныжар.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
28	Тос домактыг кижини	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Тоолчургу чугаа-биле таныжар.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
29	Арага дугайында	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Бурун тывалар арага ишпес чораан деп билиндирер. Аңаа кыска чогаадыг бижиир.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
30	Чап Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Номчуур.			
31	Ниити ужурулар	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	«Этикет» деп термин-биле таныжар. Тыва болгаш орус улустун чамдык ужурларының ылгалын тывар.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
32	Карактар. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Карактарның кижилерге хамаарылгазының аңгы-аңгы хевирлерин тывар. Кижиниң шимчениглери болгаш үннүң күүсетинериниң дугайында өөренир. «Кылаш болгаш олут ужуру» деп теманы номчуур. Аңаа кыска чогаадыг бээр.	Башкынын тайылбыры, беседа. Ном-биле ажыл.		
33	«Чырык күзел». Сөзү Е.Танованы, аялгазы А.Тановтуу.	1	Чаа чүүл өөредириниң кичээли.	Ырлажыыр.	Беседа, ном-биле ажыл, башкынын тайылбыры.		
34	Түңнел кичээл	1	Чаа чүүл өөред кичээли.	Өөренип эрткен темаларыңа тест кылыр.	Тест. Беседа.		

Ажыглаар литература:

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
- 3.Барган О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
- 4 .Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопван М.Б. Тыва чаңчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
- 12.Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
- 13.» Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. . Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
- 17.Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
- 18.Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннуң бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004. 22.Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
- 19.Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.

21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу уjurлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу уjurлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустуң алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004.